

Польсько-український етносоціальний антагонізм на Київщині, Волині і Поділлі ХІХ – початку ХХ століть у дзеркалі української історіографії

Іноді з'ясування певних наукових проблем доводиться починати з майже неймовірних тверджень або парадоксів¹. Ось і в нашому випадку мусимо ствердити, що першим дослідником, котрий не тільки сформулював нову, можна сказати, революційну концепцію генези українсько-польських конфліктів новітньої доби, але й залишився найбільшим авторитетом у цій ділянці історичної науки, є професор Даніель Бовуа. Певна парадоксальність цього твердження зумовлюється фактом, що згаданий дослідник за походженням не є ні українцем, ані поляком чи принаймні слов'янином. На початку своєї наукової кар'єри (друга половина 1980 – початок 1990) французький учений Д. Бовуа був скромним, майже невідомим широкому загалу спеціалістом професором університету ім. Шарля де Голля в м. Лілль. Саме там він започатковує формування діяльного осередку полоністичних студій; дещо пізніше – стає основоположником інтернаціонального наукового середовища (*доволі нечисельного, до речі, й нині*), представники якого зуміли дати відповідь на запитання, де слід шукати коренів польсько-українських ненависті і чвар, що з особливою силою проявилися у роки Другої світової війни.

Успіх Д. Бовуа у вирішенні цього непростого завдання, дещо раніше лише в головних рисах окресленого українським дослідником із Канади Іваном Лисяком-Рудницьким, пояснюється, на нашу думку, як нетрадиційністю його наукових підходів, так і подиву гідною цілеспрямованістю і працездатністю. Зокрема, на відміну від багатьох своїх колег із Заходу, він не обмежився аналізом доступної на той час літератури з досліджуваної проблеми (польської, російської та радянської), а зосередився на скрупульозному вивченні архівних документів, які походили з трьох «правобережних» губерній колишньої Російської імперії – Київської, Волинської та Подільської – і зберігалися в радянських архівах. Осмисливши результати своїх кількарічних пошуків у центральних документосховищах Киє-

¹ Автор, на жаль, не має честі бути першовідкривачем цієї аксіоми. Ще в 1967 р. відомий український поет Дмитро Павличко розпочав статтю-есе про Богдана-Ігоря Антонича такими словами: «Так мало тепер знають про нього, що хочеться починати майже неймовірним твердженням: Антонич був поетом і жив колись у Львові» (див.: Д. П а в л и ч к о, *Пісня про незнищенність матерії* [у:] Б.-І. А н т о н и ч, *Пісня про незнищенність матерії. Поезії*, Київ 1967, с. 7).

ва, Москви та Санкт-Петербурга (тоді ще Ленінграда), професор Д. Бовуа дійшов висновку, що більшість проблемних або ж не до кінця з'ясованих епізодів із новітньої історії українсько-польських взаємин «не впала з місяця». Слід просто віднайти їхні причини. При цьому пошук треба починати не з часу появи перших праць ідеологів польського чи українського націоналізмів, а значно раніше, щонайменше від початку ХІХ ст. Але, щоби дошукатись істини, підкреслює французький історик, не можна зациклюватися на ідеалізованих образах романтичної літератури; повторювати раз-у-раз міфологеми на зразок Шевченкової ностальгії за давніми часами, коли українські козаки «братались з вольними ляхами», або ж брати на віру свідчення колишніх польських землевласників, котрі у спогадах для нащадків із замилюванням писали про ідилічні патріархальні стосунки між панами та кріпаками у феодальних маєтках Київщини, Волині, Поділля, Східної Галичини. У реальному житті, як на основі численних архівних документів з'ясовує нам Д. Бовуа, ці відносини були побудовані на виразному насильстві з боку поміщиків-поляків. З огляду на це, вважає французький учений, першочерговим завданням будь-якого дослідника українсько-польських відносин ХІХ–ХХ ст.ст. є визначення справжніх масштабів страждань української людності у кріпосницькій неволі. Тільки тоді можна збагнути той видимий зв'язок, який існував між жахливими реаліями життя в селах Правобережної України першої половини та середини ХІХ ст., постійно присутніми тут аж до 1917–1918 рр. включно з «голодом на землю», та позиціями українців щодо поляків як під час «Київської виправи» й у міжвоєнний період, так і в часи Другої світової війни й у перші роки після неї².

Як бачимо, для послідовника методологічних засад школи «Анналів» – професора Д. Бовуа цілком очевидний той факт, що на характер розвитку українсько-польських відносин ХІХ – початку ХХ ст. визначальний вплив мали чинники етносоціального характеру. На його думку (на це, до речі, практично ніхто з його попередників не вказував), після падіння Речі Посполитої вони вповні зберегли своє значення не лише у Східній Галичині, яка відійшла до Австрії, але й на теренах Київщини, Волині та Поділля, що опинилися під владою Російської імперії. Бовуа пояснює це тим, що в ХІХ ст. суспільні відносини та соціальна структура населення Правобережної України (без огляду на приналежність її земель до різних держав) залишилися практично незмінними, виразно перебиваючись із етнічними поділами, які встановилися там іще в ХVІІ ст.³ Таким чином,

² D. B e a u v o i s, *Trzeba o tym mówić* [w:] „Zeszyty Literackie” 1990, nr 31, s. 113, 115; I d e m, *Moja przygoda z Kresami* [w:] „Ruch Literacki” 1989, R. 30, z. 4–5, s. 286.

³ Головна заслуга Д. Бовуа полягає у тому, що він, на відміну від інших істориків, не лише «побачив» постійно жевріючий конфлікт між українськими низами та польською суспільною верхівкою в т. зв. «підросійській» Україні, але і створив об'єктивний цілісний образ

близько двадцяти років тому Д. Бовуа вдалося не лише підібрати ключ до символічних «дверцят», за якими ховаються відповіді на болючі запитання, що й досі хвилюють багатьох українців і поляків, але і ґрунтовно розвинути блискучий ескіз досліджуваної проблематики авторства І. Лисяка-Рудницького у кількох монографіях і численних статтях⁴.

Ось тут ми зустрічаємося з іншим парадоксом, позаяк українські та польські дослідники навіть через двадцять років після появи праць Д. Бовуа мусять із прикрістю визнати, що для них сприйняття головних положень концепції французького вченого та потреба їх наукового доопрацювання і надалі залишається актуальним завданням. Природно виникає запитання: яка причина такої невтішної ситуації? І вчора, і нині більшість наукових авторитетів з обидвох боків сходиться на думці, що брак у наших історіографіях досліджень, які проливали би світло на глибинні корені чергового піку українсько-польського конфлікту в 1920–1940 рр. та обґрунтовували би взаємну відповідальність обох сторін за те, що сталося, був пов'язаний із відсутністю можливостей для їх написання за часів комуністичного тоталітаризму. Зрозуміло, що на це існували вагомні причини – в кожного, певна річ, свої.

Так, у Радянському Союзі виразно негативний комплекс щодо Польщі та поляків, успадкований від імперії Романових, був пов'язаний не лише з малоприємними спогадами про програну війну 1920 р. або ж старанно замовчуваними протягом десятиліть трагічними подіями в Катині, Старо-бєльську чи на Волині. Річ у тому, що, на відміну, наприклад, від Болгарії або «демократичної» Східної Німеччини, «людова» (народна) Польща не належала до найлояльніших членів «соціалістичного табору». Як влучно зазначив, виступаючи у варшавському Будинку літератора в червні 1998 р., відомий український письменник-есеїст і колишній дисидент Євген Свєр-

українсько-польського співжиття на згаданих теренах. До нього українські історики (за винятком Івана Лисяка-Рудницького) або не помічали цього конфлікту, або ж не надавали йому серйозного значення. Своєю чергою польські автори назагал перебували під впливом мемуарної літератури, яка категорично заперечувала існування будь-якого українсько-польського міжетнічного антагонізму на Наддніпрянщині. «... „Руської” проблеми в Росії не існувало, як, зрештою, і польської, на відміну від Галичини, – писала авторка *Бурі зі Сходу* Марія Дуніна-Козицька, яка походила з Київщини, – ... Тієї нехоті, тієї взаємної недовіри, яка панувала в давній Галичині, ми зовсім не знали...» (див.: М. Дуніна-Козицька, *Burza od Wschodu. Wspomnienia z Kijowszczyzny (1918–1920)*, Kraków 1925, s. 52–54).

⁴ Детально свої погляди на зазначену проблему Д. Бовуа виклав у т. зв. «малій українській трилогії» (див.: D. Beauvois, *Szkolnictwo polskie na ziemiach litewsko-ruskich 1803–1832. Przegl. z fr. I. Kania. T. 1. Uniwersytet Wileński. T. 2. Szkoły podstawowe i średnie*, Rzym–Lublin 1991; I d e m, *Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863)*, Київ 1996; I d e m, *Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах*, Київ 1998), а цілком недавно заново переосмислив їх у новій монументальній праці (див.: D. Beauvois, *Trójkat ukraiński. Szlachta, carat i lud na Wołyniu, Podolu i Kijowszczyźnie. 1793–1914*, Lublin 2005).

стюк, опозиція до Москви не тільки існувала на рівні політичної самосвідомості (чи підсвідомості) переважної більшості поляків, але навіть офіційно дозволена польська культура час від часу дозволяла собі хоч би «антисоветськи» посміхнутись. Усе це старанно фіксували й аналізували відповідні органи як в СРСР, так і на Заході⁵.

Тому-то для молодшого покоління українських радянських істориків, котрі після розгрому національної історичної школи М. Грушевського⁶ перебували під пильним наглядом партійних органів і таємних спецслужб, т. зв. «польська» тема вже сама по собі (навіть без огляду на «ідейно-політичну спрямованість» дослідження) приховувала небезпеку звинувачень у якомусь із «ізмів» з усіма негативними наслідками. Власне, через це проблемами, пов'язаними з польською присутністю в Україні, зокрема Правобережній, у 1950–1980 рр. займалися тільки поодинокі дослідники (*переважно неукраїнського походження – з Москви або Ленінграда – чи принаймні з неукраїнськими прізвищами, як-от: Володимир Дьяков, Ілля Міллер, Абрам Барабой, Леонід Баженов, Георгій Марахов*), до того ж виключно в контексті зв'язків «визвольної боротьби польського народу проти російського царизму» із «загальноросійським демократичним рухом»⁷.

⁵ Див.: И. Я ж б о р о в с к а я, *Между Киевом и Варшавой (Советско-польская война 1920 года)* [в:] *Открывая новые страницы... Международные вопросы: события и люди*, Москва 1989, с. 26; И. Я ж б о р о в с к а я, А. Я б л о к о в, В. П а р с а д а н о в а, *Катынский синдром в советско-польских и российско-польских отношениях*, Москва 2001. Слова Є. Сверстюка автор занотував особисто, маючи нагоду бути присутнім на згаданій зустрічі в Будинку літератора. Що ж до відповідності останнього твердження дійсному стану речей, то тут можна послатися на виступ прем'єр-міністра Бельгії Г. Вергофштадта у Варшаві 23 жовтня 2001 р. У ньому він зокрема підкреслив: «Під час холодної війни поляки виразніше, ніж будь-хто інший, дали зрозуміти, що вони виходять поза межі звичної схеми „Схід – Захід”» (див.: „Gazeta Wyborcza” 2001, 24 październik). Представник іншого табору К. Русаков на одному із засідань Політбюро ЦК КПРС звернув увагу присутніх на те, що Польща, «... називаючись соціалістичною країною, ніколи не була соціалістичною в повному сенсі цього слова» (див.: W. P a w ł o w, *Byłem rezydentem KGB w Polsce*, Warszawa 1994, s. 378). З цього Ерік Гобсбаум робить висновок: «Східна Європа була ахіллесовою п'ятою радянської системи, а Польща... – її найуразливішою частиною» (Цит. за: Р. Ш п о р л ю к, *Імперія та нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі*, Київ 2000, с. 163).

⁶ Детальніше про ліквідацію національної історичної школи в Україні в т. зв. «післяжовтневий період» див.: Ф. С и с и н, *Історія України-Руси Михайла Грушевського та утворення національної історіографії* [в:] *Михайло Грушевський і українська історична наука. Матеріали наукових конференцій, присвячених Михайлові Грушевському*, Львів 1999, с. 3–30; Я. Д а ш к е в и ч, *Боротьба з Грушевським та його школою у Львівському університеті за радянських часів* [в:] *Михайло Грушевський та Львівська історична школа. Матеріали конференції. Львів, 24–25 жовтня 1994 р.*, Нью-Йорк–Львів, 1995, с. 32–94. Після ліквідації «школи Грушевського», констатує Френк Сисин, українська радянська історична наука перебувала просто в «жалюгідному» стані (див.: Ф. С и с и н, *op. cit.*, с. 27).

⁷ Див.: *Очерки революционных связей народов России и Польши 1815–1917. Под ред. В. Дьякова, А. Манусевича, И. Миллера*, Москва 1976; А. С м и р н о в, *Революционные связи*

Було б, однак, несправедливо не помічати в їхніх працях не тільки доволі об'єктивних, детальних описів перебігу польських повстань 1830–1831 і 1863–1864 рр., селянських антикріпосницьких рухів 1847–1848, 1855, 1861 рр. тощо, але й певних елементів аналізу обставин, які породжували всевладдя польської землевласницької верхівки у Правобережній Україні. Або ж, наприклад, підґрунтя вражаючої ефективності заходів імперської адміністрації щодо залучення українських селян до боротьби з польськими повстанцями⁸. Проте у більшості з них усупереч історичним фактам стосунки між українцями та поляками виразно ідеалізувалися. Передусім це стосується відносин на рівні «широких мас трудящих» і т. зв. «прогресивної інтелігенції». Зокрема цілком необґрунтованим, на нашу думку, є твердження радянської історичної науки про безумовну підтримку демократичних гасел польського національного руху 1863 р. у середовищі українських еліт. Адже насправді певні симпатії до польського національного питання виявляло дуже обмежене коло їхніх представників: Андрій Красовський, брати Синьогуби, С. Плещенко, В. Пилипенко та ще дехто. А з відомих учасників Січневого повстання – умовно кажучи, репрезен-

народов России и Польши 30–60 годов XIX в., Москва 1962; А. Бортников, *Участь російських солдатів і офіцерів у польському повстанні 1830–1831 рр.* [в:] «Український історичний журнал» 1962, № 2; *За нашу і вашу свободу: Герої 1863 г. Сборник*, Москва 1964; *К 100-летию героической борьбы «За нашу и вашу свободу». Сборник статей и материалов о восстании 1863 г. Под ред В. Дьякова и др.*, Москва 1964. Дещо перефразовуючи Зенона Когута, можна ствердити, що радянські історики вбачали у проблемі польської присутності у Правобережній Україні в XIX ст. політично небезпечне питання, яке найлегше було просто ігнорувати. Через це їхні інтереси обмежувалися тільки двома темами: класовою боротьбою та «дружбою» українців і поляків. Вони досліджували вияви соціального невдоволення, розширюючи відтак наші уявлення про селянські повстання. Під рубрикою «дружби» маємо, зокрема, кілька праць про участь українців у повстанні 1863 р. (див.: З. Когут, *Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830*, Київ 1996, с. 17–18). Чи не єдину, проте, на наш погляд, невдалу спробу комплексного дослідження ситуації на Правобережжі в першій половині XIX ст. зробив А. Барабой. На жаль, нам був доступний лише автореферат докторської дисертації цього автора, який, утім, дає уявлення про головні методологічні вади цілого дослідження, властиві радянській історико-партійній науці загалом (див.: А. Барабой, *Правобережная Украина в предреформенный период (Очерки социально-экономического развития, крестьянского и разночинского революционного движения). Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук*, Київ 1965).

⁸ Див., наприклад: Л. Баженів, *Восстание 1830–1831 гг. на Правобережной Украине. Автореферат диссертации канд. ист. наук*, Київ 1973; Іdem, *Репресії царизму проти польського населення Правобережної України 30–40-х рр. XIX століття* [в:] «Українське слов'язнознавство» 1972, вип. 6; Г. Марахов, *Польское восстание 1863 г. на Правобережной Украине*, Київ 1967; Іdem, *Соціально-політична боротьба на Україні в 20–40-е гг. XIX века*, Київ 1979; Іdem, *Соціально-політична боротьба на Україні в 50–60-е гг. XIX века*, Київ 1981; Г. Сергієнко, *Суспільно-політичний рух на Україні після повстання декабристів, 1826–1850*, Київ 1971. Детальніше про здобутки радянської історичної науки у висвітленні селянських рухів на Правобережжі в XIX ст. див.: А. Барабой, *Правобережная Украина...*, *op. cit.*, с. 4–9, 47.

тантів українства – можна назвати хіба що Андрія Потебню, який, окрім усього іншого, був (це варто підкреслити!) уродженцем Лівобережної України. Що ж до більш як чотиримільйонної маси українських селян-кріпаків Правобережжя, то в їхньому середовищі антипольські настрої, без найменшого сумніву, домінували. У зв'язку зі сказаним вище трактування радянськими істориками антикріпосницьких (*а внаслідок специфіки суспільного поділу – й антипольських*) виступів селян Київщини, Волині та Поділля в 1863 р. як таких, що йшли в одному річищі з «польським визвольним повстанням», є нічим іншим, як завуальованим фальшуванням історії⁹.

Значними вадами рясніють також наукові опрацювання істориків-марксистів, які стосуються окресленої нами проблеми більш опосередковано (*маємо на увазі дослідження з історії аграрних рухів і суспільних відносин в українському селі у ХІХ ст.*)¹⁰. Попри їх, безперечно, солідну джерельну та фактографічну базу, головна хіба тут – це надмірна заангажованість дослідників у механічний підрахунок загальної кількості аграрних заворушень, зокрема і на Правобережжі, ХІХ – початку ХХ ст.ст., а також брак аналізу характеру селянських рухів. Це пояснюється тим, що, згідно з «ученням» марксизму-ленінізму, всі вони були тільки своєрідним прологом більшовицької революції 1917 р. Крім того, в більшості праць радянських авторів годі шукати навіть побіжної думки про міжетнічне

⁹ Див.: *Історія Української РСР. За ред. К. Дубини: У 2 т., т. 1*, Київ 1967, с. 385. Особливо виразно ця тенденція простежується в роботах із яскраво вираженим пропагандистським характером (див., наприклад: Г. М а р а х о в, *Андрій Красовський – борець проти кріпосництва і самодержавства*, Київ 1961; М. Л е щ е н к о, *Яскраві сторінки спільної боротьби [До сторіччя повстання 1863 р. на Правобережній Україні]*, Київ 1963 тощо). Щодо Андрія Потебні, то до його «українства» слід підходити з певними застереженнями, пам'ятаючи слова Олександра Герцена, який через два дні після загибелі А. Потебні під Піщаною Скелею писав на сторінках «Колокола»: «Чистішої, самозреченішої, відданої жертви очищення Росія не могла принести на палаючому вівтарі польського визволення». Правдоподібно маємо справу з доволі типовим для ХІХ ст. *gente* українець, *natione* росіянин (див.: *Очерки революционных связей...*, с. 170).

¹⁰ Див.: *Історія селянства Української РСР: У 2 т., т. 1*, Київ 1967; *Селянський рух на Україні. Середина ХVІІІ – перша чверть ХІХ ст. Збірник документів і матеріалів*, Київ 1978; *Селянський рух на Україні. 1826–1849 рр. Збірник документів і матеріалів*, Київ 1985; *Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов*, Киев 1961; І. Г у р ж і й, *Боротьба селян і робітників України проти феодално-кріпосницького гніту (з 80-х років ХVІІІ ст. до 1861 р.)*, Київ 1958; І d e m, *Розклад феодално-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст.*, Київ 1954; В. Т е п л и ц ь - к и й, *Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті роки ХІХ ст.)*, Київ 1959; Н. Л е щ е н к о, *Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года (60-е годы ХІХ ст.)*, Киев 1959; І d e m, *Селянський рух на Правобережній Україні в період революції 1905–1907 рр.*, Київ 1955; І d e m, *Селянський рух на Україні в роки першої російської революції*, Київ 1956; Д. П о й д а, *Крестьянское движение на Правобережной Украине в пореформенный период (1866–1900 гг.)*, Днепропетровск 1960 та ін.

протистояння в українському селі, яка напрошується сама собою хоча би на підставі порівняння етнічного складу селянського та поміщицького середовищ. Тим більше, що окремі вчені-марксистки все-таки дозволяли собі зазначати, що переважна частина землевласницького середовища Київщини, Волині та Поділля була «поляками за національністю»¹¹. Загалом же практично всі дослідження радянських учених стосовно проблеми взаємин між українцями та поляками в ХІХ ст., суперечать концептуальній тезі Д. Бовуа про те, що на теренах Правобережної України після поділів Речі Посполитої зберігся виразний українсько-польський конфлікт етносоціального характеру, що тривав аж до закінчення Другої світової війни.

Причина цього явища, як то кажуть, лежить на поверхні. Керуючись суто класовим підходом до суспільних подій і явищ, історики-марксистки часто були змушені «не помічати» історичних реалій. Тому, наприклад, вони не вбачали суттєвої різниці між польськими та російськими поміщиками чи євреями-орендарями; не відстежували неселянських коренів численної групи т. зв. «чиншовиків»; не намагалися шукати елементів національного в суто антикріпосницьких, на перший погляд, виступах українського селянства у ХІХ ст. Правдоподібно, більшість із них добре усвідомлювала, що об'єктивне дослідження цих проблем неминуче приведе до висновку, сформульованого пізніше Д. Бовуа. А оскільки така конклюдія аж надто суперечила би «єдино правильній» марксистській теорії «боротьби класів», то це відтак загрожувало би дослідникам серйозними неприємностями. Щоб уникнути їх, більшість українських істориків просто йшла на угоду з власною совістю й у «добровільно-примусовому» порядку послуговувалася псевдонауковою концепцією, сформульованою свого часу представниками великодержавної російської історіографії та з кінця двадцятих років минулого століття, знову нав'язуваною Києву з Москви. Згідно з нею, боротьбу між російською імперською адміністрацією та польською суспільною верхівкою за впливи на Правобережній Україні слід було подавати як захист царизмом православної української людності від засилля римо-католицької церкви, а всілякі вияви національних суперечностей трактувати як суто соціальні класові конфлікти. Зазна-

¹¹ Див.: А. Б а р а б о й, *Правобережная Украина...*, с. 13. У період т. зв. «українізації» 1920–1930 рр. радянські історики зі «школи Грушевського» піднімали питання польської присутності на Правобережжі у спосіб більш наближений до історичної правди. Зокрема, Оксана Степанишина у праці, присвяченій господарству графів Браницьких на Київщині, визнавала, що «... польське панство Правобережжя – це перша соціальна сила краю, що історично стала тут посідачем великих латифундій, організатором сільського господарства і промисловості» (див.: О. С т е п а н и ш и н а, *Господарство графів Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. в їхніх маєтках*, Київ 1930, с. 119).

чені обставини вирішальним чином вплинули на те, що надзвичайно цікава наукова проблема залишилася для українських радянських істориків *terra incognita* (невідомою землею)¹².

Незмірно сприятливіші умови для об'єктивних, ідейно незаангажованих студій над першопричинами українсько-польських конфліктів першої половини ХХ ст. мали представники української історичної науки за кордоном. Однак іще зовсім нещодавно переважна більшість із них теж не могла похвалитися більш-менш значними досягненнями в цій царині. Причина, напевно, в тому, що нечисленне середовище українських істориків із діаспори перебувало під впливами наукових ідей М. Грушевського та його прихильників. Згідно з ними, українсько-польський (*читай: селянсько-козацько-шляхетський*) конфлікт на Наддніпрянщині з кінця ХVІ до кінця ХVІІІ ст.ст. після поділів Речі Посполитої був заступлений конфліктами відповідно українсько-російським і польсько-російським. Як уважав метр національної історіографії, саме вони відігравали провідну роль у подальшому історичному розвитку українських земель колишньої Речі Посполитої тепер уже під владою Російської імперії¹³.

¹² Див.: Д. Бовуа, *Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах*, Київ 1998, с. 81, 154. Кілька характерних прикладів. У вступі до фахового, добре укладеного збірника документів з історії селянського руху в Україні кінця ХVІІІ – першої чверті ХІХ ст.ст. М. Лещенко цілком справедливо вказує: «Найбільша кількість селянських виступів припадає на губернії Правобережжя, де існували гострі соціальні суперечності, зумовлені особливостями історичного розвитку, чисельною перевагою поміщицьких селян..., поширенням хижацької форми оренди тощо». Та далі немає жодного слова про ці «історичні особливості», тобто про польське походження переважної більшості землевласників чи – тим більше – про українсько-польський соціальний конфлікт (див.: *Селянський рух на Україні. Середина ХVІІІ – перша чверть ХІХ ст...*, с. 10). Окрім того, О. Карліна в рецензії на україномовні видання праць Д. Бовуа звертає увагу читачів на те, як загалом сумлінне наукове дослідження Д. Пойди може стати прикладом фальсифікації історичної дійсності. Так, Д. Пойда у своїй роботі, згаданій вище, досить детально описує соціальну групу т. зв. «чиншовиків», котрі походили з середовища дрібнопомісної шляхти, яка в 40–50 рр. ХІХ ст. завдяки енергійним заходам київського генерал-губернатора Дмитра Бібікова зазнала цілковитої декласації. «Керуючись радянською схемою монолітного селянського опору, – пише О. Карліна, – Д. Пойда втиснув чиншовиків у нібито єдиний селянський фронт, не обмовившись жодним словом про їхні неселянські витоки» (див.: О. Карліна, *Кінець міфів про Україну-Аркадію* [в:] «Український гуманітарний огляд», вип. 1, Київ 1999, с. 63).

¹³ У двох своїх популярних працях – *Гюстрованій історії України та Очерке истории украинского народа* – найвидатніший український історик наголошував, що після входу Правобережної України до складу Росії «... сильна рука нового російського начальства надала панованню польського пана над українським хлопом ще більшої моці і певності, якої не мало воно за безсилою, розколиханою державою Польської... Тоді гайдамацькі напади і селянські повстання спиняли розвій панської влади; тепер за воєнними командами російськими, за всякою поліцією польський пан не боявся нічого і міг тягнути з мужика стільки соку, скільки схотів». І далі: «Місцевий український елемент, таким чином, піддавався одночасному натиску з двох боків – з боку польського поміщицького класу і польської культури, яка до повстання 1831 р. та й після нього майже безроздільно

Вплив згаданої концепції відчутний, зокрема, в непогано удокументованій і аргументованій праці еміграційного українського історика Михайла Демковича-Добрянського, пов'язаного з середовищем Українського вільного університету в Мюнхені. Автор, за традицією, зосереджує увагу читача виключно на генезі українсько-польського протистояння у Східній Галичині, посилаючись на приклади зі східних регіонів Правобережжя лише епізодично. Втім, ґрунтовне порівняння ситуації в Галичині та Наддніпрянщині просто напрошується, позаяк, незважаючи на виразні відмінності, одна проблема була все-таки для них спільною – багаторічний конфлікт між польськими землевласниками й українськими селянами. Ще один представник української історичної науки в діаспорі (Канада) Василь Верига в дослідженні проблеми формування та розвитку національного руху в Україні кінця XVIII – початку XX ст.ст. теж практично залишає поза увагою значення польських впливів як у господарському, так і суспільному житті Правобережжя¹⁴. Подібний однобічний підхід не важко зауважити в змісті іще цілої низки досліджень, присвячених історії українсько-польських відносин XIX ст., що в негативний спосіб вплинуло на образ цієї епохи у суспільній свідомості українців.

Винятком із правила став лише вже згадуваний нами історик-есеїст із Канади І. Лисяк-Рудницький. Цікаво, що колеги не вважали його типовим дослідником. За їхніми спогадами, однією з визначальних рис характеру І. Лисяка-Рудницького було те, що він недолюблював працювати в архівах. Водночас, на думку академіка Омеляна Пріцака, цей талановитий учений володів рідкісним даром «вибирати головні теми... і робити їх цікавими як для фахівців, так і для ширшого... читача»¹⁵. Завдяки цьому унікальному

царювала окрім невеликих острівців казенної великоруської культури, – і з боку цієї останньої. Аж до 1830-х років світське виховання і освіта в Правобережній Україні майже виключно знаходилися в руках поляків...» (див.: М. Грушевський, *Ілюстрована історія України*, Київ–Львів 1913; *Репринтне відтворення видання 1913 року*, Київ 1990, с. 476–477; *Іде м, Очерк истории украинского народа*, Киев 1990, с. 297). На жаль, ці влучні спостереження М. Грушевського так і не отримали належного розвитку у його працях. Що більше, залишилися поза увагою його учнів та послідовників. Зі здобуттям незалежності України в перші роки пострадянського періоду тенденція до ігнорування масштабів польських впливів на Правобережжі домінувала також у працях більшості українських істориків (пор: Д. Дорошенко, *Нарис історії України*, Львів, 1991; Н. Полонська-Василенко, *Історія України: У 2 т.*, т. 2, Київ 1992; О. Сутельний, *Україна. Історія*, Київ 1991; *Історія України: Курс лекцій: У 2 кн.* Мельник Л. Г. та ін., кн. 1, Київ 1991; кн. 2, Київ 1992; *Курс лекцій з історії України та її державності. За ред. Дециньського Л. С.*, Львів 1997; К. Кондратюк, *Нариси історії українського національно-визвольного руху XIX століття*, Тернопіль 1993 та ін.).

¹⁴ Див.: М. Демкович-Добрянський, *Українсько-польські стосунки у XIX сторіччі*, Мюнхен 1969; В. Верига, *Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.)*, Львів 1996.

¹⁵ О. Пріцак, *Іван Лисяк-Рудницький як учений і «комунікатор»* [в:] І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе: В 2 т.*, т. 1, Київ 1994, с. XVI.

дару в той час, коли практично всі українські історики легковажили масштабами польської присутності на Правобережжі, він звертає їхню увагу на те, яку роль відігравала польська господарська й інтелектуальна еліти як в економічному, так і в суспільно-політичному житті України XIX ст. Зокрема, у статті *Роля України в новітній історії* І. Лисяк-Рудницький, піддаючи ревізії концептуальну схему М. Грушевського щодо історії України XIX ст., наголошує, що на Правобережжі після його анексії Росією в 1793 р.

... польська шляхта залишилася соціально панівним елементом... і в значній мірі зберегла цю позицію аж до 1917 року... Польські впливи, що обіймали майже половину української етнічної території, служили як противага до російського панування¹⁶.

Ця провідна теза концепції І. Лисяка-Рудницького, належно оціненої дослідниками української історії нового часу лише в останні роки, присутня в низці інших його статей¹⁷. Однак у 1960–1980 рр. ані сам автор не розвинув її в жодному більшому дослідженні, ні інші українські історики в еміграції не звернули на неї належної уваги. Ситуація ж у тогочасній Українській РСР була, м'яко кажучи, малосприятливою для розвитку «буржуазно-націоналістичних» теорій.

З огляду на цей факт обнадійливі тенденції щодо з'ясування справжнього характеру українсько-польських взаємин на Київщині, Волині та Поділлі під владою Російської імперії з'явились у вітчизняній історіографії лише через декілька років після проголошення державної незалежності України. З плином часу в середовищі українських істориків пострадянського періоду минула перша ейфорія захоплення та безкритичного сприйняття здобутків т. зв. «діаспорної» історичної школи, а слово взяли представники як молодшого, так і старшого покоління науковців, непереобтяжені стереотипами минулого. Показово, що у вересні 1990 р. учасники Першого круглого столу істориків-україністів – представники різних наукових шкіл і континентів – помічали українсько-польський конфлікт XIX ст. залежно від того, «... з якого боку кордону [колишнього російсько-австрійського, по Збручі – Б. Г.] ми є». Тоді це означало – тільки у Східній Галичині¹⁸. Однак, починаючи з другої половини 1990 рр., українські історики все частіше звертаються до концепції І. Лисяка-Рудницького про домінуючий характер польських впливів на теренах усєї Правобережної України.

Сьогодні впливи концепції І. Лисяка-Рудницького найвиразніше помітні в працях авторитетного дослідника молодшої генерації професора Ярослава Грицака, який спеціалізується на проблемах формування модерної української нації. Уже в 1993–1995 рр. Грицак погоджувався зі стар-

¹⁶ Див.: І. Лисяк-Рудницький, *Історичні есе*, т. 1, с. 155–156.

¹⁷ *Ibidem*, с. 145–202.

¹⁸ Див.: *Проблеми дослідження історії України. Збірник матеріалів Першого круглого столу істориків. Славське, вересень 1990 р.*, Львів 1993, с. 162.

шим колегою, що в XIX ст. все Правобережжя «... було тереном взаємного поборювання польських і російських впливів». Цей факт, на його думку, мав для українців позитивне значення, оскільки не давав змоги «перетворити українське питання на внутрішню проблему Російської імперії»¹⁹. Наведене твердження дещо згодом Я. Грицак розвинув у синтетичній праці *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX століть*. На її сторінках автор досить ґрунтовно аналізує характер українсько-польських взаємин зазначеного періоду. Узагальнення, зроблені на основі цього аналізу, дали йому підстави ствердити, що «... польська шляхта зберігала свої політичні і культурні впливи на Правобережжі протягом всієї першої половини XIX ст.». Певна логічна завершеність цитованого нами висновку створює, щоправда, помилкове враження, що вчений не поширює цієї тези на другу половину XIX ст. Однак в наступному розділі Я. Грицак уточнює, що «... польські поміщики втратили свою перевагу на Правобережжі аж у 1896 р.»²⁰

Подібно як у незалежній Українській державі, серйозні зміни в підходах до проблеми українсько-польських відносин XIX ст. відбулися й у середовищі дослідників із діаспори. Серед найповажніших послідовників концепції І. Лисяка-Рудницького з-поза теренів України слід згадати передусім ученого зі світовим іменем, колишнього директора Інституту українських студій Гарвардського університету професора Р. Шпорлюка. Ще 1996 р. у статті *Україна: від імперської периферії до суверенної держави*²¹ він піддав ґрунтовній критиці традиційне бачення української історії XIX ст., сформоване М. Грушевським і його послідовниками.

Серед найсерйозніших хибних тлумачень історії виникнення сучасної України, – пише Р. Шпорлюк, – слід згадати уявлення про те, що в XIX ст. українці жили під Росією та Австрією. Насправді більша частина України, будучи належною чи царю, чи цісарю, залишалася під соціальним та культурним впливом Польщі... Навіть регіон, у якому поляки втратили панівні позиції в XVII ст. – Східний Берег [Дніпра – Б. Г.], – набув власного політичного обличчя, а тамтешній панівний клас багато з його суспільних властивостей надбав від попередніх зв'язків чи конфронтацій з Польщею.

Тому, вважає професор Р. Шпорлюк, сучасним українським дослідникам, котрі займаються вивченням суспільно-політичних рухів у Наддні-

¹⁹ Див.: *Історія України*, керівник авт. кол. Ю. Зайцев, Львів 1996, с. 180.

²⁰ Див.: Я. Г р и ц а к, *Нарис історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст.*, Київ 1996, с. 55, 63. Польськомовний варіант цієї книги: *Historia Ukrainy. 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, Lublin 2000. Останнє твердження Я. Грицака, втім, дискусійне. Вивчення автором значної кількості архівних документів, мемуарів тощо дає підстави поширити період польського економічного та культурного домінування на Правобережній Україні практично до закінчення Першої світової війни, тобто до 1917 – початку 1918 рр.

²¹ Ідеї, викладені в цій статті, проф. Р. Шпорлюк розвинув у вже цитованій монографії *Імперія та нації*.

пряньській Україні XIX – початку XX ст.ст., слід головно зосередитися не на українсько-російських, а на українсько-польських взаєминах і взаємовпливах²².

Справедливе зауваження професора Р. Шпорлюка змушує українських учених усвідомити, що праці Д. Бовуа є насправді поважним викликом для вітчизняної історіографії. Саме вона, а не хто-небудь інший, повинна зробити вагомий внесок у процес наукового опрацювання історичного образу українсько-польських взаємин на Правобережжі нового та новітнього часів, започаткований французьким дослідником. Однак сьогодні цей внесок виглядає доволі скромним. У пострадянській Україні до небезпечної колись «польської» теми першими звернулись А. Кондрацький та І. Лісевич. Щоправда, їхні невеликі за обсягом праці мають узагальнювальний характер і є радше спробами постановки проблеми, ніж її детальним дослідженням. Окрім того, стаття А. Кондрацького дещо переобтяжена стереотипами і концептуальними підходами радянської історіографії та грішить певними неточностями, що загалом не дає нам підстав применшувати піонерське та наукове (передусім це стосується брошури І. Лісевича) значення цих досліджень²³. Глибший аналіз вибраних аспектів, пов'язаних із польською присутністю на Правобережжі, зокрема на Поділлі у тридцятих–сорокових рр. XIX ст., знаходимо в дисертаційній роботі О. Козія; низка питань, які стосуються життя польської національної меншини на Волині в XIX – на початку XX ст.ст., зокрема і великих землевласників, відображена в кандидатських дисертаціях Н. Щербак, В. Надольської, О. Бундак і Б. Бернадського²⁴. Останнім часом з'явилося також декілька монографій,

²² Див.: Р. Шпорлюк, *Українське національне відродження у контексті європейської історії кінця XVIII – початку XIX століть (доповідь на Першому конгресі Міжнародної асоціації українців, серпень 1990 р.)* [в:] «Слово» 1991, № 4 (26), с. 5; Іде м, *Україна: від Імперської периферії до суверенної держави* [в:] «Сучасність» 1996, № 11, с. 74–87; № 12, с. 53–65. Цит. за: «Сучасність» 1996, № 11, с. 74–75. Його підхід поділяє і відомий американський професор-візантиніст Ігор Шевченко (див.: І. Шевченко, *Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття*, Львів 2001, с. 126).

²³ Див.: А. Кондрацький, *Поляки на Україні в X–XIX ст.* [в:] «Український історичний журнал» 1991, № 12; І. Лісевич, *У замітку двоглавого орла (польська національна меншина на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX ст. – на початку XX ст.)*, Київ 1993; Іде м, *Польська національна меншина в Наддніпрянській Україні (1864–1917 рр.)* [в:] «Український історичний журнал» 1997, № 2.

²⁴ Див.: О. Козія, *Становище польської шляхти на Поділлі в період між повстаннями 1830–1831 і 1863 років. Автореферат дисертації канд. іст. наук*, Львів 1997; Н. Щербак, *Національна політика царизму у Правобережній Україні в кінці XIX – на початку XX ст. (За матеріалами звітів місцевих державних установ): Дис. ... канд. іст. наук*, Київ 1995; В. Надольська, *Національні меншини на Волині (середина XIX – початок XX століть). Дис. ... канд. істор. наук. – 07.00.05*, Луцьк 1996; О. Бундак, *Аграрний розвиток Волинської губернії в 1795–1861 рр. Автореферат дисертації канд. іст. наук*, Львів 1999; Б. Бернадський, *Волинь у роки Першої світової війни. Автореферат дисертації канд. іст. наук*, Львів 1999.

у яких обговорювана нами наукова проблема є предметом спеціального або ж опосередкованого дослідження. Так, Валентина Шандра висвітлює процеси формування та розвитку імперських адміністративно-управлінських структур у т. зв. Південно-Західному краї від поділів Речі Посполитої аж до початку ХХ ст. Ульяновський і Короткий звертають нашу увагу на вибрані сторінки стосунків між українською та польською суспільними елітами напередодні та після Січневого повстання 1863 р. Маловивчені аспекти становлення буржуазних відносин у сільському господарстві Правобережної України, зокрема в маєтках великих польських землевласників, розглядає у своїй монографії В. Пашук. Соціально-економічному життю Правобережної України ХІХ ст., зокрема Волині, присвятили свої роботи В. Павлюк, Г. Казьмирчук і Т. Соловійова²⁵.

Однак загалом у сучасній українській історіографії помітно переважають праці, образно кажучи, «малих форм», тобто статті, автори яких за незначними винятками спираються на вже відомі дослідження та факти, значно рідше вдаючись до використання неопрацьованих раніше архівних матеріалів²⁶. Окрім того, дехто з авторів цих статей досить поверхово

²⁵ Див.: В. Ш а н д р а, *Адміністративні установи Правобережної України кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд*, Київ 1998; Е a d e m, *Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформаційний потенціал*, Київ 1999; Е a d e m, *Генерал-губернаторства в Україні: ХІХ – початок ХХ ст.*, Київ 2005; В. У л ь я н о в с ь к и й, В. К о р о т к и й, *Володимир Антонович: образ на тлі епохи*, Київ 1997; В. П а ш у к, *Заробітчани Правобережної України (друга половина ХІХ ст.)*, Львів, 2001; В. П а в л ю к, *Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у ХІХ ст.*, Острог 2000; Г. К а з ь м и р ч у к, Т. С о л о в і о в а, *Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття*, Київ 1998.

²⁶ Див. зокрема: С. Щ е р б и н а, *Селянська реформа 1861 р. на Поділлі [в:] Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки*, т. 2 (4), Кам'янець-Подільський 1998; С. Б о р и с е в и ч, *Чиншова реформа 1886 року [в:] Ibidem*; О. Ж м у р к о, *До питання про розвиток цукроваріння і гуральництва на Поділлі у пореформений період [в:] Ibidem*; Д. С е л і х о в, *Земельне право царської Росії та деякі наслідки його застосування на Поділлі в епоху вільного підприємництва (1861–1917) [в:] Ibidem*, т. 4 (6), Кам'янець-Подільський 2000; О. Г о р д у н о в с ь к и й, *Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України першої половини ХІХ ст. [в:] «Український історичний журнал» 2000, № 1 (430)*; В. П а в л ю к, *Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині ХІХ ст. [в:] Ibidem*; Н. Щ е р б а к, *До політики царату щодо «польського елементу» у Правобережній Україні в другій половині ХІХ ст. [в:] Поляки на Хмельниччині. Погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції (23–24 червня 1999 р.)*, Хмельницький 1999; Е a d e m, *Боротьба російського самодержавства проти польського впливу в Правобережній Україні у ХІХ ст. [в:] Україна і Польща – стратегічне партнерство на зламі тисячоліть. Історія. Сьогодення. Майбуття перспектива*, част. перша. Шлях України та Польщі до порозуміння. Важкі питання сусідства, Київ 2001; П. О л е ш к о, Г. П а н и ш к о, *Польське та українське велике землеволодіння на Волині в ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст. [в:] Міжнародний науковий конгрес «Українська історична наука на порозі ХХІ століття»*, т. 2, Чернівці, 2001; Т. З а г у л я є в, *Поляки на Наддніпрянщині у першій половині*

тракує суть концепції Д. Бовуа, що зводить дослідження на хибний шлях. Так, О. Буравський, зокрема, стверджує, що «боротьбою за землю» Д. Бовуа вважав конфлікт між польськими земельними магнатами та дрібною польською шляхтою, яка, на думку українського історика, «... еволюціонувала в стан однодвірців та селян-чиншовиків». У цьому твердженні присутні, на жаль, щонайменше дві помилки. По-перше, як виразно показав Д. Бовуа, переважна більшість дрібної шляхти не «еволюціонувала» в стан однодвірців і селян-чиншовиків, а була просто викреслена зі шляхетських списків у період урядування Д. Бібікова. По-друге, «боротьбою за землю» Д. Бовуа назвав конфлікт між польськими землевласниками та малоземельним українським селянством, до якого, особливо після Січневого повстання 1863 р., активно долучилася місцева імперська адміністрація, що з метою послаблення польського елемента в краї сприяла передачі російським та іноземним поміщикам земель, які раніше належали польським магнатам²⁷.

Як бачимо, незважаючи на очевидний прогрес у сприйнятті й подальшому розвитку концепції української історії ХІХ ст., сформульованої І. Лисяком-Рудницьким і розвиненої Д. Бовуа, у працях сучасних українських дослідників образ українсько-польських відносин на Київщині, Волині та Поділлі зазначеного періоду все ще не набув реальних обрисів. Навіть разом узяті праці названих вище авторів далеко не вичерпують проблеми, про яку йдеться. Особливо гостро бракує нових підходів у дослідженнях синтетичного характеру, присвячених етносоціальним аспектам стосунків між правобережними українськими селами і польськими поміщицькими мастками, місцю польської спільноти в суспільно-політичному житті регіону тощо. На недопрацюваннях українських істориків у цьому напрямку акцентує, зокрема, В. Ластовський у рецензії на монографію Г. Казьмирчука і Т. Соловійової. Рецензент, зокрема, звертає увагу авторів на необ-

ХІХ ст. [в:] *Ibidem*; А. Філіпчук, *Суспільно-політичне становище селян Правобережної України на межі ХVІІІ–ХІХ ст.* [в:] *Етнічна історія народів Європи*, вип. 20, Київ 2001; *I d e m*, *Російська колоніальна політика у Правобережній Україні на рубежі ХVІІІ–ХІХ століть* [в:] *Історія України: маловідомі імена, події, факти. Збірник статей*, вип. 9, Київ 1999; *I d e m*, *Станова політика російського самодержавства у Правобережній Україні на рубежі ХVІІІ–ХІХ ст.* [в:] *Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців. Історія: Збірник наукових статей*, част. 1, Чернівці 2003 та ін.

²⁷ Див.: О. Буравський, *Землеволодіння і господарське життя поляків Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.* [в:] *Nad Wisłą i Dnieprem. Polska i Ukraina w przestrzeni europejskiej – przeszłość i teraźniejszość*, Toruń–Kijów 2002, s. 94. Помилково тракує окремі положення концепції Д. Бовуа й інший український історик – В. Парандій. Зокрема, без жодних на це підстав він включає до числа українських еліт Правобережжя всю дрібнопомісну шляхту, яка в переважній більшості була польського походження (див.: В. Парандій, *Діяльність «польської опозиції» як фактор формування національної еліти Правобережної України (кінець ХVІІІ – ХІХ ст.)* [в:] *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*, вип. 28, Київ–Хмельницький–Кам'янець–Подільський 2004, с. 260).

грунтоване ігнорування ними національного питання, етнічного складу окремих суспільних станів і національних відносин²⁸.

Таким чином, слід визнати явно недостатній стан висвітлення українською історіографією польсько-українського антагонізму на Правобережжі ХІХ – початку ХХ ст.ст. Існуючий стан досліджень не дозволяє створити більш-менш цілісного образу поліетнічного середовища т. зв. Південно-Західного краю Російської імперії, існуючих там антагонізмів етносоціального характеру і тим самим у ґрунтовний спосіб окреслити причини загострення українсько-польських відносин у двадцятих–сорокових рр. ХХ ст. Все це вимагає від українських науковців у найближчі роки зосередити свою увагу на зазначеній проблематиці, що, у свою чергу, допоможе краще зрозуміти недостатньо виявлені до сьогодення проблеми українсько-польських стосунків нового і новітнього часу.

²⁸ Див.: В. Ластовський (Рецензія): Казьмирчук Г., Соловійова Т., *Соціально-економічний розвиток Правобережної України в першій чверті ХІХ століття*, Київ 1998 [в:] «Український історичний журнал» 2002, № 3, с. 143.